

ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΣΠΟΥΔΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

3^ο Συμπόσιο

Τρεις χιλιετίες
μικρασιατικού
πολιτισμού

Επιστήμες - Γράμματα - Τέχνες

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

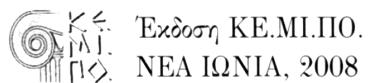
ΕΚΔΟΣΗ ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.
Ν. ΙΩΝΙΑ 2008

23, 24, 25 Νοεμβρίου 2007

ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ
ΚΕΝΤΡΟ ΣΠΟΥΔΗΣ & ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ
ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

3ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ
Τρεις χιλιετίες
Μικρασιατικού Πολιτισμού
(Επιστήμες - Γράμματα - Τέχνες)

23, 24 & 25 Νοεμβρίου 2007

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

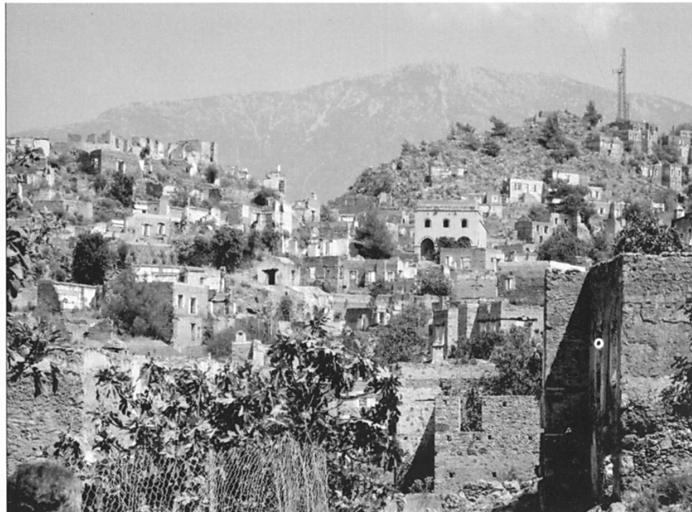
Θέμα: Οι εκκλησίες της Παναγίας της Πυργιώτισσας και του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στο Λιβίσι της Μικράς Ασίας.

Η παρούσα μελέτη καταπιάνεται με δύο από τις σημαντικότερες μεταβυζαντινές σταυροθολιακές εκκλησίες στα Δωδεκάνησα¹ και την Μικρά Ασία, του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη και της Παναγίας της Πυργιώτισσας, που βρίσκονται σήμερα εγκαταλελειμμένες ανάμεσα στα χαλάσματα του ερειπωμένου οικισμού Λιβίσι.

Το Λιβίσι (Καγιάκιοϊ) της Λυκίας απλώνεται σε μια λοφώδη περιοχή κοντά στα παράλια της Μικράς Ασίας, απέναντι από την Ρόδο, δεκαπέντε περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης

Μάκρη (Φετιχιέ).

Ήταν κεφαλοχώρι της περιοχής με έξι χιλιάδες Έλληνες και πεντακόσιους Τούρκους λίγο πριν τις διώξεις των χριστιανών της Μικράς Ασίας² και σήμερα είναι ερειπωμένο. Οι κάτοικοι του Λιβίσιού απασχολούνταν με τη γεωργία, κυρίως τα αμπέλια και τις συκιές, που ως τώ-

Εικ. 1. Γενική άποψη της Πάνω Γειτονιάς στο Λιβίσι.

1. Η μελέτη των Σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου (1750-1924) εκπονείται στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

2. Π. Μ. Κοντογιάννης, "Γεωγραφία της Μικράς Ασίας", 1921 σ. 360.

ρα υπάρχουν στην πεδιάδα, στις παρυφές της οποίας βρίσκεται το χωριό, αλλά επίσης με τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία, ως μεταλλωρύχοι. Το Λιβίσι εγκαταλείφθηκε σταδιακά κατά τις διώξεις των Τούρκων και οριστικά με τις μεγάλες ανταλλαγές του ορθόδοξου και του μουσουλμανικού πληθυσμού μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, το 1923. Περιλάμβανε τρεις γειτονιές, που πήραν τα ονόματά τους από τις εκκλησίες: τη πάνω γειτονιά της εκκλησίας του Ταξιάρχη (εικ. 1) στη βοτσαλωτή πλατεία του Στούμπου (εκ του «εις τον τύμβον»), με τα καφενεία και το Αρρεναγωγείο, η μέσην Παναγιά με την εκκλησία της Αγίας Άννας και το Παρθεναγωγείο και τη κάτω Παναγιά, που θεωρούνταν η πιο λαϊκή συνοικία³, με την Παναγία την Πυργιώτισσα σε μια αυλή ανάμεσα στα χαλάσματα, στα βορειοδυτικά του οικισμού. Η επισκοπή Λειβποσσού αποτελούσε στα τέλη του 19ου αιώνα μία από τις δέκα τέσσερες, που ανήκαν στη μητρόπολη Πισιδίας με έδρα τη Σπάρτη⁴.

Οι δυο αυτές ενοριακές εκκλησίες ήταν το κέντρο της ζωής της πόλης. Ο ρόλος της εκκλησίας στη ζωή της ελληνορθόδοξης κοινότητας ήταν θεμελιώδης στην πολυεθνική και πολυθρησκευτική κοινωνία της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁵. Η ενοριακή εκκλησία αποτέλεσε ιδιαίτερα το θρησκευτικό, πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό κέντρο κάθε ορθόδοξης κοινότητας⁶. Με τη έσοδα της εκκλησίας⁷ αντιμετώ-

3. Π. Μεχτίδης, Λιβίσι, Μία ακμάζουσα Ελληνική κοινότητα της Μ. Ασίας, (μελέτη αδημοσίευτη).

4. Οι επισκοπές αυτές ήταν: Καστελλορίζου, Μάκρης, Λειβποσσού, Βουρδουρίου, Πάρλας, Πόρλου, Νησίου, Ελμαλού, Φοινίκης, Αντιφέλλου, Μύρων, Καλαμακίου, Ατταλείας και φυσικά Σπάρτης, Β. Βογιατζόγλου, Θρησκευτικές εξελίξεις στην Πισιδία, Καθημερινή, Επτά ημέρες (16-3-1997), σ. 25.

5. Η οργάνωσή της με το Πατριαρχείο και τις μητροπόλεις, που αποτελούσαν την επίσημη εκπροσώπηση των ορθοδόξων στην οθωμανική διοίκηση, συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνίας στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε η προσωπικότητα του εκάστοτε ιεράρχη, που ήταν επικεφαλής του πατριαρχείου και των κατά τόπους μητροπόλεων και επισκοπών.

6. Εκεί εκτός από τις θρησκευτικές λειτουργίες και τελετές, συγκεντρώνονταν οι χριστιανοί για να εκλέξουν τους επιπρόπους της εκκλησίας, τους δημογέροντες, τους προκρίτους και τους προεστούς των Κοινών ή των Δημαρχιών. Ήταν ο χώρος με τις βασικότερες κοινωνικές, εκτός από θρησκευτικές, εκδηλώσεις με την πάνδημη συμμετοχή των χριστιανών στις γιορτές και τα πανηγύρια. Η αυλή της εκκλησίας πολλές φορές ταυτίζεται με την πλατεία της κοινότητας και εκεί γίνονται οι χοροί και τα κοινά γεύματα στις γιορτές.

7. Οι κώδικες των λογαριασμών των ενοριακών ναών που έχουν βρεθεί σε εκκλησίες της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα της Ρόδου μας δίνουν πλούσιες και ακριβείς πολλές φορές πληροφορίες για τη δραστηριότητα των εκκλησιών, που προέρχονται οι περισσότεροι από το β' μισό του 19ου και του α' μισού του 20ου αιώνα. Το υλικό των περισσοτέρων δεν έχει δημοσιευτεί,

πιζαν, εκτός από τη γενναία οικονομική στήριξη των μπιροπολιτών, των επισκόπων και του Πατριαρχείου, που εκτελούσαν και διοικητικά χρέον, με όλη τη γραφειοκρατία και τη δικαστική λειτουργία, τα τρέχοντα έξοδα συντήρησης, αλλά και ανέγερσης νέων ναών. Ιδιαίτερα όμως υποστήριξαν την παιδεία αναλαμβάνοντας σε μεγάλο ποσοστό, ή εξ' ολοκλήρου την πληρωμή των δασκάλων, του εκπαιδευτικού υλικού και της κατασκευής των σχολείων⁸. Δίπλα από την εκκλησία συνήθως έκτιζε η κοινότητα το σχολείο με τη μόνιμη συμπαράσταση και οικονομική ενίσχυση της εκκλησίας. Παράλληλα η εκκλησία βοηθούσε την κοινότητα σε κοινωφελή έργα, οδοποιίας, υγιεινής και οργάνων γιορτές.

Η εκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου⁹, ή Παναγία η Πυργιώτισσα (εικ. 2), κτίστηκε το 1840 από τον Αθανάσιο Προσκυνητή, σύμφωνα με την κιττορική επιγραφή στο μαρμάρινο θύρωμα της βόρειας είσοδου¹⁰. Δεν μας είναι γνωστή μέχρι στιγ-

Eik. 2. Παναγία Πυργιώτισσα, ΝΑ, άποψη.

εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, όπως της Τίλου, Κώδικας Μικρού Χωριού Τίλου (1878), βλ. Χ. Κουτελάκης, Το Μικρό Χωριό της Τίλου και ο ναός της Τίμιας Ζώνης, Δωδεκανησιακόν Αρχείον (1996), σ.159-162.

8. Η αυξανόμενη περιουσία σε κτήματα, ελαιόδεντρα, μελίσσια, αλλά και κτίσματα, , δωρεές συνήθως πιστών, της εκκλησίας, που τον 18ο και 19ο αιώνα γίνεται σημαντική. Η χροντή συνήθως διαχείριση και εκμετάλλευσή της από την εκλεγόμενη κατ' έτος επιτροπή με γεωργικές, βιοτεχνικές, εμπορικές, αλλά και χρηματιστηριακές δραστηριότητες, οδήγησε στην αύξησή της με μύλους, ελαιοτρίβεια, εργαστήρια ρακής, καταστήματα, καφενεία και σπίτια για τον ιερέα, ή τους δασκάλους. Δανείζοντας και δανειζόμενη κεφάλαια για κοινωφελείς συνήθως σκοπούς, χειραφέτησε και ώθησε τις κοινότητες στην οργάνωση της εκπαίδευσης και της τοπικής αυτοδιοίκησης.
9. Κ. Χονδρός, Εκκλησίες και μοναστήρια του Καστελόριζου, Ρόδος 2002, σ. 174-175.
10. Η επιγραφή αναφέρει χαρακτηριστικά «ΕΝ ΕΤΕΙ 1840 ΙΟΥΝΙΟΥ 5 / ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΑΝΑ/ΚΑΙΝΕΙΣΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ / ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕ/ΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΤΟΥ ΕΚΑ/ΛΟΥΜΕΝΟΥ ΝΑΟΥ ΠΕΡΙΒΟΗΤΟΣ / ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΙ/ΣΙΔΙΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ, ΔΙΑ ΧΕΙ/ΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΥ».

Εικ. 3. Ταξιάρχης, ΝΔ άποψη.

μήδε δυστυχώς η χρονολόγηση της εκκλησίας του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ταξιάρχη (εικ. 3), όμως κτίστηκε σίγουρα πριν το 1910, χρονολογία του βοτσαλωτού δαπέδου της πλατείας του Στούμπου.

Ο Ταξιάρχης είναι μονόχωρη βασιλική με πέντε σταυροθόλια και πεντάπλευρη εξω-

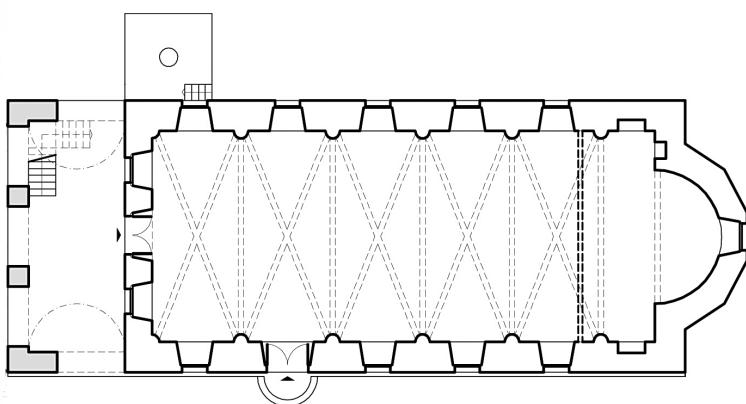
τερικά κόγχη του ιερού, με προσθήκη ενός εγκάρσιου θόλου προς τα δυτικά, σε μεταγενέστερη φάση, που αποτελεί τον πρόναο με το γυναικωνίτη συνολικών διαστάσεων 27.25×10.00 μ. (εικ. 4). Πιο πρωτότυπη τυπολογικά είναι η εκκλησία της Παναγίας, που είναι μονόχωρη τρουλαία βασιλική με τέσσερα σταυροθόλια και πεντάπλευρη εξωτερικά κόγχη του ιερού. Η προσθήκη ενός πέμπτου σταυροθολίου προς τα δυτικά, μεταγενέστερα, αποτελεί το πρόναο με το γυναικωνίτη και είναι συνολικών διαστάσεων 27.00×9.45 μ. (εικ. 5).

Οι δύο ναοί έχουν τα γοτθικά χαρακτηριστικά των σταυροθολιακών εκκλησιών της Δωδεκανήσου, με επί μέρους μορφολογικά στοιχεία της τουρκοκρατίας. Οι μονόχωρες δρομικές αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα από τις εκατόν είκοσι έξι, μέχρι σήμερα καταγραμμένες σταυροθολιακές εκκλησίες στα Δωδεκάνησα, κτισμένες μεταξύ του 1750 και 1924, ενώ μόνο εννιά είναι τρίκλιτες. Άλλες έξι έχουν μέχρι στιγμής επισημανθεί στη Μικρά Ασία¹¹. Στεγάζονται από ένα, ή περισσότερα (μέχρι πέντε) γοτθικά σταυροθόλια, εν σειρά στον άξονα Α-Δ. Τα γοτθικά τους σταυροθόλια φέρονται από τους εξωτερικούς τοίχους με τη βοήθεια πηκιώνων ενταγμένων στην εσωτερική τους πλευρά. Στα κιονόκρανα των πηκιώνων αυτών καταλήγουν οι διαγώνιες νευρώσεις και τα εγκάρσια τόξα των σταυροθολίων. Η κατασκευαστική λύση της ανάληψης των πλάγιων ωθήσεων των σταυροθολίων με τη διαπλάτυνση προς τα έξω των τοίχων από τη γένεση περίπου των θόλων των τόξων και των διαγώνιων νευρώσεων και κάτω γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις εξωτερικές όψεις.

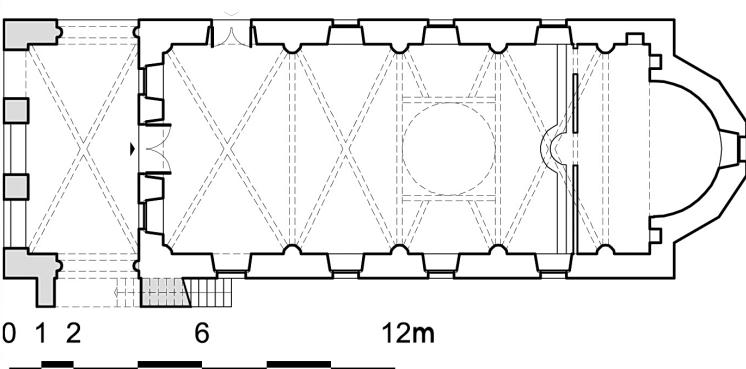
11. Εκτός από το Λιβίσι, μία στο Καλαμάκι (Καλκάν), μία στην Αντίφελο (Kas) και δύο τρίκλιτες στη Σπάρτη της Πισιδίας. Η επισκευή του 19ου αιώνα του ναού του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκίας έχει, επίσης, στέγαση από γοτθικά σταυροθόλια

Αυτό δείχνει ότι οι δύο εκκλησίες έχουν κτισθεί πιθανά από Δωδεκανήσιους μάστορες. Ίσως, λοιπόν, ο Αθανάσιος Προσκυνητής, που έκτισε την εκκλησία της Παναγίας, να ήταν Δωδεκανήσιος. Εξάλλου είναι γνωστή η περιοδική μετανάστευση των Δωδεκανήσιων γεωργών και ιδιαίτερα των οικοδόμων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα στην Μικρά Ασία για οικονομικούς λόγους¹². Συνεργεία τεχνιτών περιόδευαν στην Μικρά Ασία και στα μέσα μάλιστα του 19ου αιώνα ήρθαν Δωδεκανήσιοι στο Λιβίσι και εμπλούτισαν τον τοπικό ελληνικό πληθυσμό.

Τα σταυροθόλια με τις ορθογώνιες νευρώσεις τους και τα τόξα είναι οξυκόρυφα και οι ημικίονες των πλευρικών τοίχων στην Παναγία (εικ. 6, 7) έχουν διπλά κιονόκρανα, εκ των οποίων τα χαμπλότερα είναι κορινθιακά, με τρεις σειρές φύλλων

Εικ. 4. Ταξιάρχης, κάτοψη, κλίμακα 1:200

Εικ. 5. Παναγία, κάτοψη, κλίμακα 1:200

12. Χ. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου, Αθήνα 1994, σ. 475, Π. Σαβοριανάκης, Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος-19ος αιώνες), Αθήνα 2000, σ. 40, 82-88. Μετανάστευση από Ρόδο προς Μικρά Ασία παραπρήθηκε μετά τις θεομικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ του 1840, π. οποία οφειλόταν στην οικονομική δυσπραγία. Μεταξύ 1840-80, διακόσιες χιλιάδες Έλληνες μετανάστευσαν από τα νησιά του Αιγαίου στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης. Εποχιακή μετακίνηση αγροτών νησιωτών γινόταν κάθε χρόνο μετά τις γεωργικές εργασίες, στη Μικρά Ασία το χειμώνα, όπου εξασκούσαν τα επαγγέλματα του ξυλουργού, του σιδερά, του κτίστη, ενώ κάτοικοι από την Κάλυμνο, το Καστελλόριζο, τη Σύμη και τη Τήλο είχαν δημιουργήσει παροικίες στη Μικρά Ασία, όπως την Αντίφελο, το Καλαμάκι και τη Μάκρη.

Εικ. 6. Παναγία, τέμπλο.

Εικ. 7. Παναγία, γυναικωνίτης.

ακάνθου και τα ψηλότερα ορθογώνια παραλληλεπίπεδα με κορνίζα, ενώ στον Ταξιάρχη (εικ. 8, 9) παρουσιάζεται ποικιλία κιονοκράνων, άλλα διπλά και άλλα απλά κορινθιακά. Αυτά συνδυάζονται με την οριζόντια κορνίζα, σύνθετης διατομής, που διαιρέχει εσωτερικά την εκκλησία. Τα κλειδιά των νευρώσεων έχουν διακοσμητικές κωνικές απολήξεις, που στον Ταξιάρχη έχουν καταστραφεί και φέρουν σιδερένιους κρίκους για την ανάρτηση πολυελαίων. Τα σιδερένια αγκύρια που διατηρούνται στις όψεις της Παναγίας δείχνουν ότι είχε μεταλλικούς ελκυστήρες, που σήμερα δεν σώζονται¹³.

Εξαιρετικά ενδιαφέρων είναι ο ημισφαιρικός τρουλίσκος, που υψώνεται στο μέσον του δεύτερου από ανατολικά σταυροθολίου της Παναγίας (εικ. 6), ο οποίος εδράζεται πάνω στα εγκάρσια τόξα του σταυροθολίου και σε δύο κάθετα ενδιάμεσα, που διακόπτουν τις διαγώνιες νευρώσεις κατά ευρηματικό και πρωτότυπο τρόπο. Το ημισφαίριο στηρίζεται σε τέσσερα μικρά σφαιρικά τρίγωνα, που γεφυρώνουν τις γωνίες. Εξωτερικά ο τρουλίσκος είναι οκτάπλευρος και καλύπτεται από οκταγωνική στέγη με γαλλικά κεραμίδια.

Το ιερό τους στεγάζεται με οξυκόρυφη καμάρα, επέκταση της ανατολικής κεραί-

13. Οι οριζόντιοι ελκυστήρες στο ύψος των κιονοκράνων βοηθούν στην καλύτερη ανάληψη των πλάγιων αθήσεων και ιδιαίτερα στην περίπτωση μπχανικών καταπονήσεων, όπως είναι ο σεισμός.

as του αντίστοιχου σταυροθόλιου και η κόγχη τους με τεταρτοσφαιρικό θόλο, το τόξο της οποίας διακοσμείται με πλαίσιο σε εσοχή στην Παναγία και με διακοσμητικό βεργίο στο Ταξιάρχη (εικ. 8). Η κόγχη του ιερού των δυο αυτών εκκλησιών εξωτερικά έχει κορνίζα στη στέψη και καλύπτεται από πεντάπλευρη κεραμοσκεπή.

Μία οξυκόρυφη κόγχη στον ανατολικό τοίχο της Παναγίας και μία τοξωτή, με σύνθετο μουσουλμανικό τόξο από πέντε κέντρα καμπυλόπτασ στο βόρειο τοίχο της πρόθεσης, με ορθογώνια πλαίσια σύνθετης διατομής, και αντίστοιχα δύο πολύκεντρες τοξωτές κόγχες στον ανατολικό και στον βόρειο τοίχο της πρόθεσης, σήμερα αλλοιωμένες, με ορθογώνια πλαίσια επίσης σύνθετης διατομής και μια ορθογώνια κόγχη στο νότιο τοίχο του διακονικού του Ταξιάρχη (εικ. 8), εξυπηρετούσαν λειτουργικές ανάγκες των εκκλησιών.

Το γενικό σχήμα και η ογκοπλαστική διαμόρφωση των όψεων υπαγορεύεται από την ίδια την κατασκευή των γοτθικών σταυροθόλιων που αποτελούν τα συστατικά στοιχεία των εκκλησιών αυτών¹⁴ (εικ. 2,3). Η εξωτερική εμφάνιση της στέγης των

Εικ. 8. Ταξιάρχης, ιερό.

Εικ. 9. Ταξιάρχης, πρόναος.

14. Ο τρόπος κατασκευής των σταυροθολιακών μεταβυζαντινών εκκλησιών εκφράζεται και εξωτερικά και έτσι η μορφή των διασταυρούμενων οξυκόρυφων θόλων γίνεται σαφέστατα διακριτή.

σταυροθολίων αυτών των εκκλησιών είναι συνήθως η επικάλυψη των πέτρινων θόλων από κονίαμα με κουρασάνι. Σπάνια οι εξωτερικές επιφάνειες των σταυροθολίων διαμορφώνονται αργότερα σε δίρρηχτες, αλλοπλοτεμνόμενες στέγες με κεραμίδια και μικρές κλίσεις, κάνοντας χρήση κονιοδεμάτων πάνω από τους θόλους, όπως στις δύο εκκλησίες στο Λιβίσι.

Η σταδιακή αύξηση της εξωστρέφειας του ορθόδοξου πληθυσμού από τον 18ο μέχρι τον 20ο αιώνα σε συνδυασμό με τις καταλυτικές επιδράσεις της υστερογοτθικής αρχιτεκτονικής των Ιπποτών και της οθωμανικής κατά την τουρκοκρατία στην Ρόδο οδήγησε στη δημιουργία ιδιαίτερων μορφολογικών στοιχείων που χρησιμοποιήθηκαν στις σταυροθολιακές μεταβυζαντινές εκκλησίες της Δωδεκανήσου. Σε κάθε όψη σταυροθολίου αντιστοιχεί ένα άνοιγμα, πόρτα, ή παράθυρο. Το ιερό φωτίζεται από παράθυρο στο μέσον της ανατολικής πλευράς της κόγχης. Στα μέτωπα των σταυροθολίων ανοίγονται φεγγίτες¹⁵. Τα ανοίγματα, θυρώματα, τόξα, παράθυρα και φεγγίτες σε συνδυασμό με το μέγεθος, τον αριθμό και τη θέση τους, συμπληρώνουν τα γενικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής εμφάνισης των υπό εξέτασην εκκλησιών. Η μορφή όμως και τα σχήματα των ανοιγμάτων και ιδιαίτερα η διακόσμηση τους από πλαίσια, υπέρθυρα τόξα, γείσα, με διάφορες διατομές και ανάγλυφα οθωμανικού μπαρόκ, σε συνδυασμό με την εν γένει διακόσμηση των όψεων με αντίστοιχες κορνίζες και προεξοχές δίνουν τα ειδικά χαρακτηριστικά τους. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής τους εμφάνισης στις περισσότερες εκκλησίες περιλαμβάνουν στοιχεία της περιόδου της Τουρκοκρατίας του 18ου και 19ου αιώνα, ανάλογα με αυτά που χρησιμοποιούνται σε όλα τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, τα οποία εμπλουτίζουν τη μορφή των γοτθικών σταυροθολίων και δημιουργούν αυτόν τον ξεχωριστό τύπο της ελληνικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Οι όψεις του κυρίως ναού του Ταξιάρχη (εικ. 3,10,13) είναι από επιχρισμένες λιθοδομές, με κουρασάνι η εξωτερική στρώση και χάραξη οριζόντιων δόμων για απομίμηση ισόδομης λιθοδομής και διαχωρίζονται σε δύο επιφάνειες από οριζόντια κορνίζα κοιλόκυρτης διατομής. Το άνω τμήμα των σταυροθολίων βρίσκεται σε εσοχή και καταλήγει σε οξυκόρυφα τόξα με επίστεψη από γείσο κοίλης διατομής. Αντίθετα οι όψεις του κυρίως ναού της Παναγίας (εικ. 3,11,12) είναι από εμφανείς λιθοδομές πωρόλιθου με οριζόντιους δόμους διαφορετικού ύψους (μεγαλύτεροι στα χαμπλά και μικρότεροι στα ψηλά). Είναι η μόνη εκκλησία από τις σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου και της Μικράς Ασίας, στην οποία οι όψεις διαχωρίζονται σε τρεις επιφάνειες από οριζόντια γείσα κοιλόκυρτης διατομής. Η κάτω ζώ-

15. Γενικά οι εκκλησίες αυτές, όπως και οι αντίστοιχες γοτθικές, φωτίζονται ικανοποιητικά, σε αντίθεση με τις βυζαντινές, που χαρακτηρίζονται από τον χαμπλό φωτισμό.

νη περιλαμβάνει τα παράθυρα και τις πόρτες. Η μεσαία ζώνη, σε εσοχή από τη χαμπλότερη, που απαντάται μόνο σ' αυτή την εκκλησία, περιλαμβάνει στη βόρεια όψη, που είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, τις διακοσμητικές οξυκόρυφες, από σύνθετα μουσουλμανικά τόξα, κόγχες, ένα πρωτότυπο μορφολογικό στοιχείο, με πλαίσιο και ανάγλυφους σταυρούς στα μαρμάρινα τύμπανα. Το άνω τμήμα των σταυροθολίων, που είναι επιχρισμένο με κουρασάνι, προφανώς για λόγους προστασίας από την υγρασία, βρίσκεται σε μεγαλύτερη εσοχή και καταλήγει σε οξυκόρυφα τόξα με επίστεψη από γείσο κοιλπού διατομής.

Εικ. 10. Ταξιάρχης, νότια όψη.

Εικ. 11. Παναγία, βόρεια όψη.

Η είσοδος στον κυρίως ναό της Παναγίας (εικ. 11,12) αποτελείται από τοξωτή μαρμάρινη πόρτα με περιθύρωμα από κοιλόκυρτη διατομή, που συνδέεται με το άνω πλαίσιο της πόρτας και επίστεψη από οριζόντια κοιλόκυρτη κορνίζα. Έχει ανάγλυφη διακόσμηση οθωμανικού μπαρόκ. Το κλειδί του τόξου είναι μεγαλύτερο και διακοσμημένο με προεξέχουσες έλικες και κορυφή με μορφή ανθοδοχείου. Στο ψηλό τύμπανο είναι ενταγμένη η κτητορική επιγραφή με διπλό πλαίσιο¹⁶. Η επιγραφή διακοσμείται εκατέρωθεν με ανάγλυφους φοίνικες σε ορθογώνιο πλαίσιο κοιλόκυρ-

16. Το εσωτερικό αποτελείται από ημικιονίσκους και τοξωτή στέψη από δύο συμμετρικούς έλικες και σταυρό στην κορυφή, ενώ το εξωτερικό από κόγχη με σύνθετο μουσουλμανικό τόξο και κοιλόκυρτη διατομή.

Εικ. 12. Παναγία, βόρεια είσοδος.

Εικ. 13. Ταξιάρχης, ιερό.

της διατομής. Τα μαρμάρινα παράθυρα της βόρειας όψης είναι ορθογώνια με ανακουφιστικά σύνθετα μουσουλμανικά τόξα, ορθογώνια πλαίσια, που συνδυάζονται με το πλαίσιο του ανακουφιστικού τόξου και οριζόντιο γείσο. Οι γωνίες των τυμπάνων διακοσμούνται με ανάγλυφους ρόδακες.

Αντίστοιχα, η νότια και κύρια όψη του ναού του Ταξιάρχη είναι ιδιαίτερα επιμελημένη (εικ. 3,10). Η είσοδος στον κυρίως ναό αποτελείται από τοξωτή μαρμάρινη πόρτα (από χαμπλωμένο τόξο), με περιθύρωμα από κοιλόκυρτη διατομή, που συνδέεται με το τοξωτό πλαίσιο της πόρτας και επίστεψη από ορθογώνιο πλαίσιο με ανάγλυφο εξαπτέρυγο στο μέσον. Η είσοδος είναι διαλυμένη σήμερα, αφού λείπουν τα περισσότερα μάρμαρα. Τα παράθυρα της νότιας όψης είναι ορθογώνια μαρμάρινα με ανακουφιστικά σύνθετα μουσουλμανικά τόξα και ενιαία ορθογώνια πλαίσια κοιλόκυρτης διατομής.

Τα παράθυρα όμως των άλλων όψεων και στις δύο εκκλησίες είναι απλούστερα¹⁷ (εικ.11,13). Όλα τα παράθυρα του ισογείου της Παναγίας φέρουν παραδοσιακά σιδερένια κιγκλιδώματα, ενώ έχουν αφαιρεθεί τα περισσότερα μάρμαρα των ανοιγμάτων.

17. Είναι ορθογώνια με ανακουφιστικά σύνθετα μουσουλμανικά τόξα σε εσοχή από πωρόλιθο της νότιας όψης της Παναγίας και από μάρμαρο της βόρειας όψης του Ταξιάρχη. Το παράθυρο του ιερού και στις δύο εκκλησίες είναι επίσης ορθογώνιο με ανακουφιστικό σύνθετο μουσουλμανικό τόξο και πλαίσιο, που στο Ταξιάρχη δεν εμπεριέχει και το ανακουφιστικό τόξο.

των και τα κιγκλιδώματα του Ταξιάρχη, ενώ συγχρόνως λείπουν όλα τα ξύλινα κουφώματα και των δύο εκκλησιών.

Οι φεγγίτες των μακρών πλευρών της Παναγίας (εικ. 11,12) είναι εξωτερικά οξυκόρυφοι με σύνθετη διατομή σε εσοχή, ενώ της ανατολικής όψης κυκλικός με πλαίσιο σε εξοχή (εικ. 2) και της δυτικής, πάνω από τον γυναικωνίτη, τετράπλευρος (εικ. 7). Οι φεγγίτες των μακρών πλευρών του Ταξιάρχη είναι τοξωτοί με πλαίσιο σύνθετης διατομής σε εξοχή (εικ. 3,10), ενώ της δυτικής όψης, πάνω από τον γυναικωνίτη (εικ. 9) και της ανατολικής κυκλικού (εικ. 8,13) με πλαίσιο σε εξοχή.

Η δυτική όψη του κυρίως ναού είναι ανάλογη και στις δύο εκκλησίες (εικ. 14,15). Έχει μια κεντρική είσοδο από τον πρόναο, που αποτελείται από ένα τοξωτό θύρωμα με πλαίσιο από κοιλόκυρτη διατομή, που συνδυάζεται με το αντίστοιχο περιθύρωμα¹⁸. Τα δύο μαρμάρινα και συμμετρικά παράθυρα είναι ορθογώνια με κοιλόκυρτο πλαίσιο και συνοδεύονται από ανακουφιστικό οξυκόρυφο, σύνθετο μουσουλμανικό, τόξο σε εσοχή.

Εικ. 14. Παναγία, δυτική όψη κυρίως ναού.

Εικ. 15. Ταξιάρχης, δυτική όψη κυρίως ναού.

18. Της Παναγίας είναι από αοβεστωμένο πωρόλιθο, έχει ανακουφιστικό οξυκόρυφο τόξο, που πλαισιώνεται με ανάλογη κοιλόκυρτη διατομή και το τύμπανο του περιθυρώματος είναι διακοσμημένο με κύφωση, ενώ του Ταξιάρχη πάντα πιθανά μαρμάρινο, αλλά σήμερα έχει αφαιρεθεί, φέρει στο μέσον του τυμπάνου τοξωτή κόγχη, που υπερβαίνει το οριζόντιο περιθύρωμα με πλαίσιο.

Εικ. 16. Παναγία, δυτική όψη.

Διώροφοι πρόναοι με γυναικωνίπ σε πατάρι κατασκευάστηκαν σε μεταγενέστερη εποχή (εικ. 4,5). Ο πρόναος στο ισόγειο αποτελείται από ανοικτή στοά, που λειτουργεί ως πμιυπαίθριος, ευχάριστος και δροσερός χώρος, με τρία στη δυτική όψη και από ένα στη βόρεια και τη νό-

ια οξυκόρυφα ανοίγματα. Αυτά αποτελούνται από ορθογώνιους πεσσούς με επίκρανα από κοίλα γείσα και τόξα με πλαίσια κοιλόκυρτης διατομής σε εσοχή στην Παναγία (εικ. 17) και βεργωτά πλαίσια μορφής πλοχμού σε εξοχή (δίκλωνου χαλαρά συμπλεκόμενου σχοινιού), που απολήγουν στα άκρα σε έλικα στον Ταξιάρχη (εικ. 18). Ένα ξύλινο πατάρι, που σήμερα δεν υπάρχει, χροσίμευε για γυναικωνίπ. Η επικοινωνία του γυναικωνίπ με τον κυρίως ναό γίνεται από μεγάλο οξυκόρυφο τόξο με διατομή βεργίου, που διανοίχθηκε στο πάχος του δυτικού τύμπανου (εικ. 7,9).

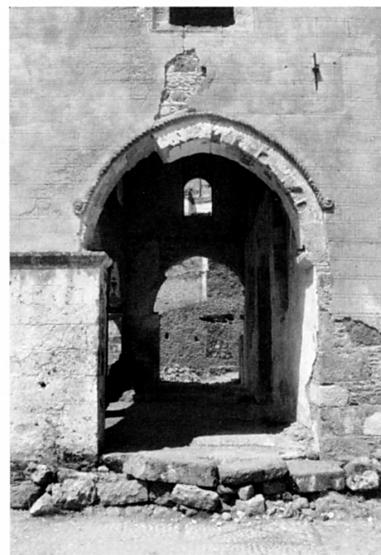
Το δυτικό βεργωτό σταυροθόλιο της Παναγίας είναι κτισμένο από επιχρισμένη λιθοδομή (εικ. 16), εκτός της βόρειας όψης που είναι εμφανής (εικ. 11), διαφορετική από του κυρίως ναού και σε ελαφρά χαμπλότερο ύψος, που δείχνει ότι κατασκευάστηκε αργότερα, ίσως το 1881, όταν ολοκληρώθηκε και το βοτσαλωτό δάπεδο του πρόναου¹⁹. Στη μεσαία ζώνη ανοίγονται αντίστοιχα ορθογώνια ανοίγματα με κοιλόκυρτα πλαίσια για το φωτισμό του γυναικωνίπ. Η πρόσβαση στο γυναικωνίπ γινόταν από πέτρινη σκάλα στη νότια πλευρά με σκαλοπάτια και περίτεχνα κοιλόκυρτα κυμάτια στην όψη, ανάλογα με αυτά της ιπποτικής Ρόδου (εικ. 17). Πάνω σε οξυκόρυφο θόλο στηρίζεται το πλατύσκαλο της σκάλας και από ορθογώνια πόρτα με περιθύρωμα κοιλόκυρτης διατομής γινόταν π είσοδος στο γυναικωνίπ. Στα τύμπανα των σταυροθολίων του γυναικωνίπ έχει κυκλικούς φεγγίτες με πλαίσιο σύνθετης διατομής σε εξοχή.

Ο δυτικός ψηλός και εγκάρσιος πμικυλινδρικός θόλος του Ταξιάρχη είναι κτισμέ-

19. Έχει γίνει προσπάθεια ένταξης της δυτικής προσθήκης στην αρχιτεκτονική του ναού, αρκετά επιτυχημένη, ακολουθώντας το διαχωρισμό σε τρεις ζώνες στην όψη και τα κυμάτια των γείσων των εσοχών, εκ των οποίων το ψηλότερο, για να προσαρμοστεί στο ύψος, κατεβαίνει σκαλωτά ένα δόμο.

Εικ. 17. Παναγία, νότια όψη πρόναου.

Εικ. 18. Ταξιάρχης, νότια όψη πρόναου.

vos από επιχρισμένη λιθοδομή με ξυλοδεσιές (εικ. 3,10), διαφορετική από του κυρίως ναού, με αγκύρια στις γωνίες, που δείχνει ότι κατασκευάστηκε και αυτός σε μεταγενέστερη εποχή, ίσως το 1910, χρονολογία του βοτσαλωτού δαπέδου της αυλής²⁰. Το ξύλινο πατάρι είχε πρόσβαση από εσωτερική ξύλινη σκάλα στη βορειοδυτική γωνία του πρόναου, όπου διατηρείται η χαλασμένη πέτρινη βάση της. Στον όροφο ανοίγονται αντίστοιχα τοξωτά παράθυρα με κοιλόκυρτα πλαίσια για το φωτισμό του γυναικωνίτη.

Τα δάπεδα και των δύο ναών είναι βοτσαλωτά. Της Παναγίας είναι του 1888, σύμφωνα με τη χρονολογία στο κατώφλι της βόρειας εισόδου, διακοσμημένο με ρομβοειδή σχέδια και κυκλικό ανθέμιο (εικ. 7), ενώ του Ταξιάρχη με δαντελωτές ταινίες και κυκλικό σπειροειδές ανθέμιο στο μέσον (εικ. 9). Του πρόναου της Παναγίας είναι του 1881, σύμφωνα με τη χρονολογία στο κατώφλι της δυτικής πόρτας επικοινωνίας με τον πρόναο, διακοσμημένο με φυτικά σχήματα και του Ταξιάρχη με γεωμετρικά σχέδια. Τα βοτσαλωτά της αυλής, της πλατείας Στούμπου, είναι διακοσμημένα με γεωμετρικά και κυκλικά σχέδια, από τρίχρωμα βότσαλα (κόκκινα, άσπρα και μαύρα, εικ. 10) με τη χρονολογία του 1910, μπροστά από το κατώφλι της νότιας εισόδου.

20. Έχει γίνει και εδώ προσπάθεια ένταξης της δυτικής προσθήκης στην αρχιτεκτονική του ναού, ακολουθώντας το διαχωρισμό σε δύο ζώνες στην όψη και το κυμάτιο του γείσου της εσοχής, που είναι ψηλότερο, για να προσαρμοστεί στο ύψος, ανεβαίνει σκαλωτά.

Το τέμπλο της Παναγίας είναι κτιστό και μαρμάρινο, με λευκά και γκρίζα μάρμαρα, τριμερές με αρχιτεκτονικά μέλη (εικ. 6) και διακόσμηση με ανάγλυφα τμήματα, οθωμανικού μπαρόκ²¹. Θα πρέπει να ήταν επιχρυσωμένο με χρωματιστό βάθος, ενώ σήμερα αποδιοργανώνεται εγκαταλειμμένο και ο σταυρός και τα λυπτρά απουσιάζουν. Μιμείται προφανώς τα αντίστοιχα ξυλόγλυπτα τέμπλα²². Απλοί πεσσίσκοι πλαισιώνουν τα θωράκια. Ήμικιονίσκοι με βάσεις και κορινθιάζοντα κιονόκρανα, από τους οποίους λείπουν πέντε και γείσα πλαισίωναν τις ορθογώνιες δεσποτικές εικόνες, οι οποίες απουσιάζουν επίσης, με τις τοξωτές στέψεις και τις επίσης τοξωτές θύρες της ωραίας πύλης και της πρόθεσης²³. Το δωδεκάορτο αποτελείται από ορθογώνιες εικόνες με πλαίσια από πεσσίσκους με βάσεις και επίκρανα. Η καμπύλη προέξοχή του τέμπλου πάνω από την ωραία πύλη τονίζει το κεντρικότερο σημείο του. Οριζόντιες κορνίζες σύνθετης διατομής διατρέχουν σε όλο το πλάτος το τέμπλο. Το τέμπλο αυτό είναι ανάλογο με τα μαρμάρινα τέμπλα του Αγίου Αθανασίου και του Αγίου Ελευθερίου στο Χωριό της Σύμης, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο Καστελλόριζο και των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Νικιά της Νισύρου, ενώ μοιάζει περισσότερο με του Αγίου Ιωάννη στο Γιαλό της Σύμης²⁴.

Δεν διατηρείται δυστυχώς τίποτα από το τέμπλο του Ταξιάρχη, που πιθανά να ήταν κτιστό και μαρμάρινο, όπως δείχνουν τα ελάχιστα υπολείμματα τοίχου που δια-

-
- 21. Η στέψη του τέμπλου είναι διακοσμημένη με ελικοειδή κλαδιά με φύλλα και άνθη. Ο φυτικός διάκοσμος με κλαδιά και κληματόφυλλα επικρατεί στην οριζόντια μαρμαρόγλυπτη ζώνη, πάνω από το δωδεκάορτο και μετάλλια με ανθέμια ενδιάμεσα στη ζώνη μεταξύ αυτού και των δεσποτικών εικόνων. Διακρίνεται η μορφή του Χριστού κεντρικά, πλαισιωμένη από ανάγλυφη «σινδόνη».
 - 22. X. Κουτελάκης, Η ανάπτυξη της ξυλογλυπτικής στο Αιγαίο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα, Αθήνα 1985, σ. 3-6. «Στα τέμπλα από τα τέλη του 17ου μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η οργάνωση καθ' ύψος ακολουθεί τα ρωσικά πρότυπα με μπαρόκειο ύφος, αλλεπάλληλες διακοσμητικές ζώνες με βαρυφορτωμένους θριγκούς και πυραμίδες πολύπλοκες». Το πέρασμα της νέας μορφής των τέμπλων μπαρόκ στο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου ακολούθησε την πορεία με πρώτο σταθμό στο Άγιο Όρος και την Κωνσταντινούπολη και δεύτερο τη Χίο (με επέκταση στη Μυτιλήνη και την Ικαρία). Από τους Αγιορείτες και του Χιώτες διδάχτηκαν οι Ροδίτες και οι Κώοι την τέχνη αυτή και εξαπλώθηκε σ' όλη τη Δωδεκάνησο και τα απέναντι παράλια της Μικράς Ασίας.
 - 23. Τα τόξα τους συνοδεύονται από ανάγλυφες πτυχώσεις, απομίμηση υφασμάτινων κουρτινών, που είναι διπλές στις θύρες.
 - 24. Θα πρέπει να διερευνηθεί αν υπάρχουν τεχνικές ομοιότητες και να τεκμηριωθεί αν υπήρξε κάποιο εργαστήρι μαρμαρογλυπτών στην περιοχή της Δωδεκανήσου και της Μικράς Ασίας, που κατασκεύασε αυτά τα έργα.

τηρούνται. Το δεσποτικό και ο άμβωνας απουσιάζουν επίσης, ενώ τα μαρμάρινα σκαλοπάτια στη νότια πλευρά της Παναγίας (εικ. 6) υποδηλώνουν ότι το δεσποτικό ήταν πιθανά επίσης από μάρμαρο, ενώ διακρίνονται οι οπές από υποδοχές στηριγμάτων του άμβωνα στο βόρειο τοίχο. Ενδιαφέρον προκαλούν τα κανάτια μέσα στη λιθοδομή, που προφανώς χρησίμευαν ως πνεία στον άμβωνα.

Η διαβρωμένη επιτοίχια ζωγραφική και οι ανάγλυφες γύψινες διακοσμήσεις των δύο εκκλησιών περιλαμβάνουν διακοσμητικά φυτικά μοτίβα, από τα οποία διατηρούνται τμήματα, λόγω της εγκατάλειψης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ζωγραφική απομίμηση τοξιών φεγγιτών με υαλογραφήματα στο ύψος των αντίστοιχων κογχών της όψης και ασπίδων της εκκλησίας της Παναγίας (εικ. 6,7) και οι ανάγλυφες γύψινες διακοσμήσεις των κυκλικών φεγγιτών κάτω από τους τοξιώτους και οι ζωγραφισμένες πλεξούδες πάνω στις ορθογώνιες νευρώσεις του Ταξιάρχη (εικ. 8,9).

Από το καμπαναριό, που ήταν κατασκευασμένο στην νοτιοανατολική γωνία της αυλής της εκκλησίας της Παναγίας, πάνω από την αυλόθυρα, διατηρείται μόνο το ισόγειο με τοξιά ανοίγματα ανατολικά και δυτικά, γωνιακούς πεσσούς με σύνθετα επίκρανα και οριζόντιο γείσο για στέψη. Η ανατολική είσοδος αποτελείται από ορθογώνια πόρτα με τριγωνικό άέτωμα Η προσέγγιση στον όροφο γίνεται από κτιστή συμπαγή σκάλα στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής. Στα νοτιοδυτικά της εκκλησίας σώζεται το οστεοφυλάκιο του χωριού. Από το καμπαναριό του Ταξιάρχη, που ήταν κατασκευασμένο πιθανά πάνω από την αυλόθυρα, στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής της εκκλησίας, διατηρείται μόνο το ισόγειο με τοξιά είσοδο και ημικυλινδρικό θόλο. Η συλλογή με *xολένδρες*, (παραδοσιακές υδρορροές) και η αποθήκευση του βρόχινου νερού από τη στέγη της εκκλησίας του Ταξιάρχη σε κτιστή δεξαμενή στη βορειοδυτική γωνία του κυρίως ναού, με πρόβλεψη υπερχείλισης, δείχνει τη φροντίδα της κοινότητας και της εκκλησίας για το νερό.

Είναι εμφανής η υψηλή ποιότητα της αρχιτεκτονικής και της διακόσμησης των δύο αυτών εκκλησιαστικών μνημείων, παρά την ερείπωση και την εγκατάλειψη και ζεχωρίζουν χαρακτηριστικά μέσα στο μεγάλο ερειπιόνα του Λιβισιού. Είναι ένα σημαντικό δείγμα της ακμάζουσας, ιδιαίτερα τον 19ο αιώνα, κοινωνίας του Μικρασιατικού ελλονισμού και μια απόδειξη της στενής και αλληλένδετης πορείας της νησιωτικής Ελλάδας και των περιοχών της Μικράς Ασίας.

Ερωτήσεις - Τοποθετήσεις Συνέδρων

Πάνος Κοκκινόπουλος. Βλέποντας τα τόξα επάνω στον Ταξιάρχη Μιχαήλ θέλω να ερωτήσω: έχουν δεχθεί την επίδραση του γοτθικού ρυθμού;

Γ. Ντέλλας. Βεβαίως. Το είπα στην ανακοίνωσή μου. Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου είναι γοτθικού ρυθμού, παρότι είναι του 18ου και 19ου αιώνα.

Χαρ. Σαπουντζάκης. Ακούοντας τις δύο εισηγήσεις, τη δική σας και του κ. Ανδρούδη, μου δίνεται η εντύπωση ότι υπάρχει μια ουσιώδης διαφορά. Οι ναοί της Καππαδοκίας είναι μικροί. Οι ναοί π.χ. της Σπάρτης Πισιδίας, του Λιβισιού κλπ., είναι προηγμένων των αναλογιών, τεράστιοι. Δηλαδή πώς οι Χριστιανοί, παρά τους διωγμούς και τις απαγορεύσεις, έκτιζαν τέτοιους ναούς, πολλοί των οποίων χωρούσαν χίλια και πλέον άτομα;

Γ. Ντέλλας. Υπάρχει εξήγηση. Αυτό δείχνει το φοβερό δυναμισμό κάθε Ελληνικής Κοινότητας στη Μικρασία. Φυσικά αυτά έγιναν μετά τις ρυθμίσεις που έγιναν στα μέσα του 19ου αιώνα από την οθωμανική διοίκηση. Στα Δωδεκάνησα πριν από το 1750 δεν είχε κτιστεί καμία εκκλησία. Έχουμε μόνον κάποια εικονογραφικά προγράμματα στο μοναστήρι της Πάτμου και σε δυο – τρεις εκκλησίες της Ρόδου.

Η Ρόδος και η Κως είχαν περάσει μια βαριά περίοδο δουλείας, καθώς ήταν από τις τελευταίες κατακτήσεις των Τούρκων, το 1522, επειδή αντιστάθηκαν στην πολιορκία του Σουλεϊμάν. Όλα τα άλλα νησιά είχαν μόνο έναν επίσιο φόρο. Ήταν απαλλαγμένα από την παρουσία των Οθωμανών.

Το Καστελόριζο, η Σύμη, η Κάλυμνος είχαν μεγάλη οικονομική άνθιση, που μπορούμε να συγκρίνουμε με την άνθιση πόλεων της Μικράς Ασίας.

Χρ. Αθηνάκη. Δείξατε τέμπλο μαρμάρινο και στο κέντρο, στην ωραία Πύλη το μάρμαρο έπεφτε σαν κουρτίνα. Αυτό το είδαμε και σε άλλα μέρη, σε εκκλησίες των παραλίων. Τι επίδραση είναι αυτή;

Γ. Ντέλλας. Δεν μπορώ να απαντήσω με βεβαιότητα. Το έχω πάντως επισημάνει σε 3-4 νησιά μας (Καστελόριζο, Σύμη, Νίσυρο). Επίσης στη Μικρασία. Στη Σμύρνη.

Σύνεδρος. Είστε σίγουρος ότι η Μονή της Καλόπετρας δεν είναι νεότερη;

Γ. Ντέλλας. Δεν είναι του 1770, που λένε ότι την έκτισε ο Υψηλάντης. Είναι νεότερη.